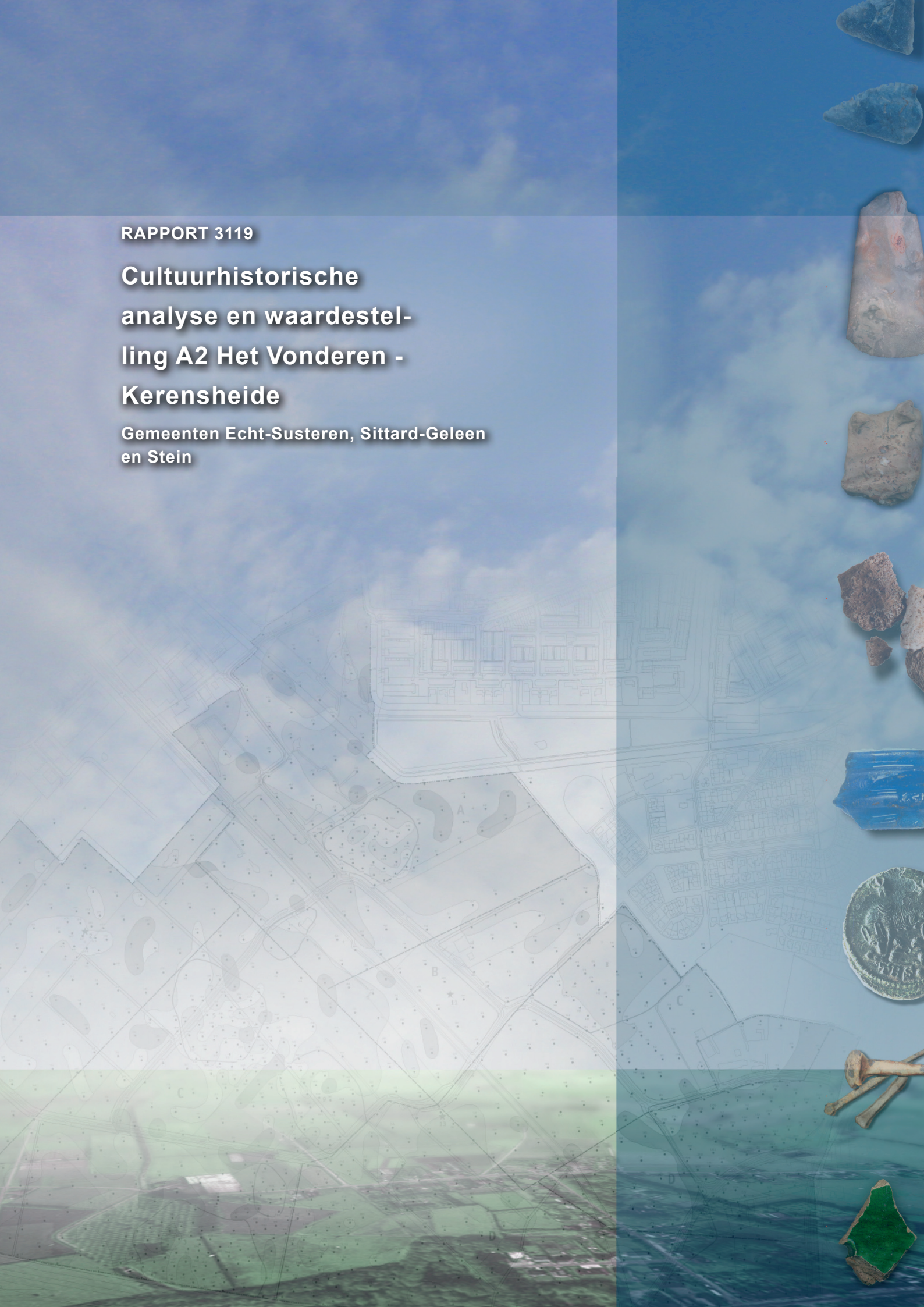

RAPPORT 3119

Cultuurhistorische analyse en waardestel- ling A2 Het Vonderen - Kerensheide

Gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen
en Stein

RAAP-RAPPORT 3119

**Cultuurhistorische analyse en
waardestelling A2 Het Vonderen -
Kerensheide**

**Gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen
en Stein**

ir. L.J. Keunen

Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Titel: Cultuurhistorische analyse en waardestelling A2 Het Vonderen - Kerensheide, gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen en Stein

Status: eindversie

Datum: 17 maart 2016

Auteur: *ir. L.J. Keunen*

Projectcode: A2MA114

Bestandsnaam: RA3119_A2MA114

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerkers: ing. Th. Engels & S. van der Veen MA

Bewaarplaats documentatie: RAAP Oost-Nederland

Bevoegd gezag: ILT

Opdrachtgever: Rijkswaterstaat

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendalseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2016

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van Rijkswaterstaat heeft RAAP in februari en maart 2016 een cultuurhistorische analyse en waardestelling uitgevoerd in verband met de toekomstige verbreding van de A2 tussen de knooppunten Het Vonderen en Kerensheide in de gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen en Stein. Het onderzoek had tot doel de aanwezige cultuurhistorische kenmerken in kaart te brengen en daarvan een waardestelling te vervaardigen. Op basis van deze analyse en waardestelling zijn adviezen met betrekking tot ontwerp en inrichting geformuleerd.

Op basis van het onderzoek kunnen we concluderen dat de A2 met name een uitgestrekt historisch akkercomplex doorsnijdt en daarbij de daaraan gerelateerde oude kernen vaak op korte afstand passeert. Dat geldt zowel voor meer stedelijke kernen als Echt als voor kleinere gehuchten als Baakhoven en Oud-Roosteren. Zowel de infrastructuur als de waterstaatkundige aspecten in het landschap zijn in het verleden al in sterke mate doorsneden geraakt. Desondanks is een aantal gebieden aan te wijzen dat vanuit cultuurhistorisch perspectief hoog gewaardeerd kan worden. Daarbij springt met name de Graetheide in het oog, maar dat geldt eveneens voor kleinere restanten van het oude akkergebied in de noordelijke helft van het plangebied, voor een aantal historische kernen en voor kleinere deelgebieden zoals een bosgebied in het nattere broeklandschap bij Born. Op de kenmerkenkaart hebben we bovendien de cultuurhistorisch relevante relict en objecten benoemd, waarvan een deel de A2 (soms nog steeds, soms niet meer) snijdt.

Karakteristieke, beeldbepalende en beschermde bebouwing zouden waar mogelijk in de planvorming ontzien dienen te worden. Sittarderweg 14 te Born is beschermd als gemeentelijk monument. Kamerstraat 1-2 in Susteren is een voorbeeld van een karakteristiek en bovendien planologisch geborgd pand dat aldus enige juridische bescherming geniet. Een soortgelijke situatie geldt voor een wegwijk bij Berkelaar. Juridisch niet beschermd maar cultuurhistorisch wel relevant en onmiddellijk tegen de A2 gelegen zijn Gouverneur Ruijs de Beerenbroucklaan 25 te Holtum en Sittarderweg 18 te Born.

In de adviezen gaan we dieper in op de wijze waarop de historische identiteit van het gebied naar ons idee een plek zou kunnen krijgen in de toekomstige inrichting van het gebied. Daarbij is het ons inziens belangrijk de weggebruiker een (duidelijker) besef te laten hebben van de landschappen die hij op zijn route passeert. Behoud van bestaande waarden en versterking van soms vervaagde identiteiten zou daarbij naar ons idee vanuit cultuurhistorisch perspectief leidend dienen te zijn.

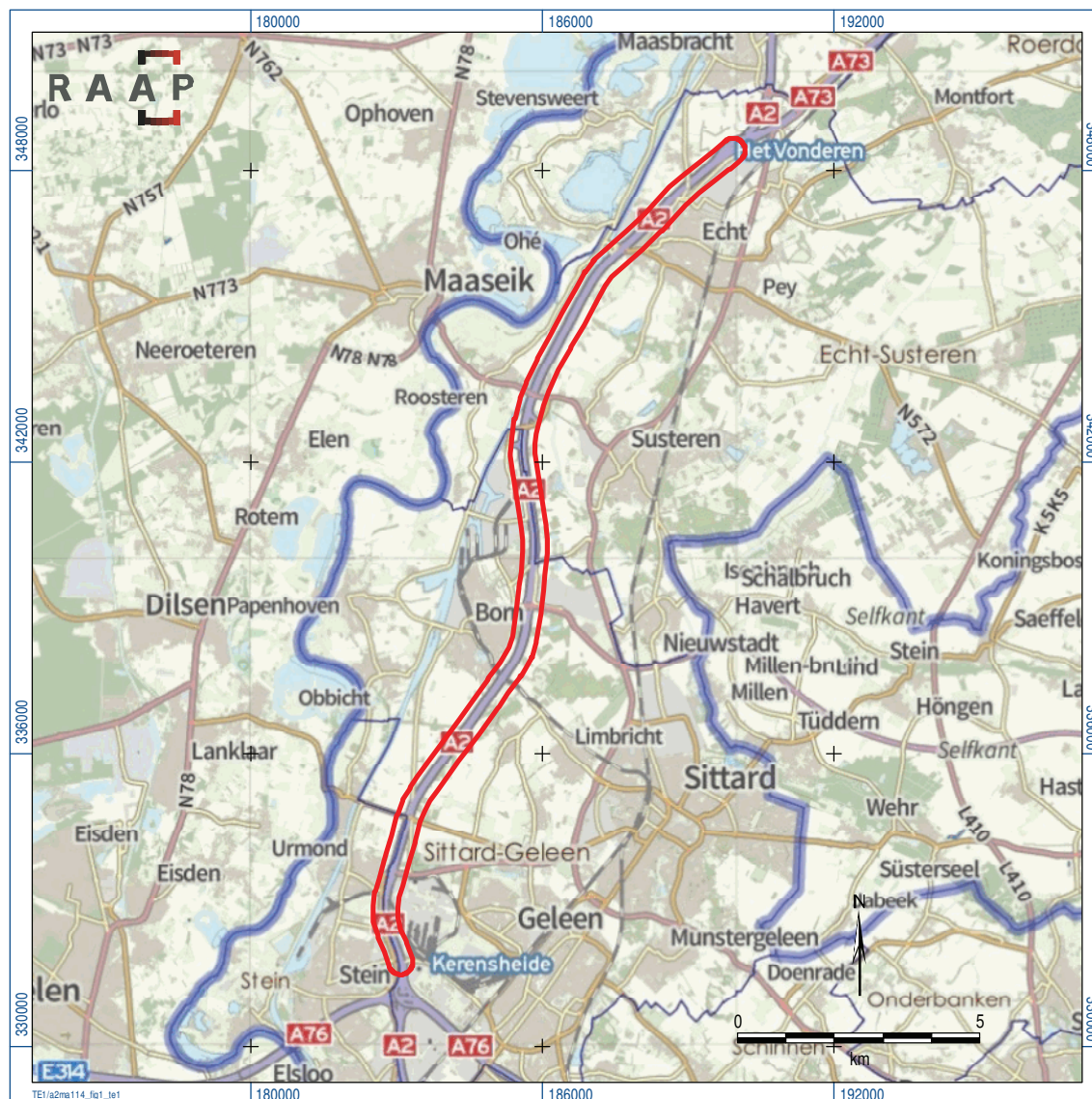
Inhoud

Samenvatting	4
1 Inleiding	6
1.1 Kader	6
1.2 Situering van het onderzoeksgebied	7
1.3 Toekomstige situatie	7
1.4 Leeswijzer	7
2 Methoden en bronnen	8
2.1 Landschapstypen	8
2.2 Landschapselementen	11
2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw	12
3 Toelichting op de kaarten	14
3.1 Cultuurhistorische kenmerken	14
3.2 Cultuurhistorische waardering	24
4 Conclusies en aanbevelingen	26
4.1 Conclusies	26
4.2 Aanbevelingen	26
Literatuur	30
Overzicht van figuren, tabellen en kaartbijlagen	30

1 Inleiding

1.1 Kader

In opdracht van Rijkswaterstaat heeft RAAP in februari en maart 2016 een cultuurhistorische analyse en waardestelling uitgevoerd in verband met de toekomstige verbreding van de A2 tussen de knooppunten Het Vonderen en Kerensheide in de gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen en Stein (figuur 1). Het onderzoek had tot doel de aanwezige cultuurhistorische kenmerken in kaart te brengen en daarvan een waardestelling ten behoeve van effectbepaling in de Milieu Effect Rapportage en het

Figuur 1. Ligging van het onderzoeksgebied (rood omlijnd).

Landschapsplan bij het Tracébesluit te vervaardigen. Op basis van deze analyse en waardestelling zijn in hoofdstuk 4 adviezen met betrekking tot ontwerp en inrichting geformuleerd.

1.2 Situering van het onderzoeksgebied

Centraal in het onderzoeksgebied ligt de A2. Vanuit de hartlijn van de A2 zijn zones met een oplopende schaal voor de verschillende aspecten van het onderzoek gekozen:

- de zone met een straal van 250 m rond de hartlijn van de A2 vormt het primaire onderzoeksgebied;
- de zone van 75 m daarbuiten is in het onderzoek meegenomen ten behoeve van het begrijpen van de context van het primaire onderzoeksgebied en vormt derhalve het secundaire onderzoeksgebied;
- in een zone van 125 m daarbuiten zijn alleen doorlopende structuurlijnen (wegen, waterlopen) gekarteerd ten behoeve van de begrijpelijkheid van de kaart. Dit kunnen we het tertiaire onderzoeksgebied noemen.

Het primaire onderzoeksgebied is met een grenslijn op de kaarten weergegeven. De informatie die daarbuiten doorloopt, wordt (onzichtbaar) begrensd door bovengenoemde secundaire en tertiaire grenzen.

Het langgerekte onderzoeksgebied strekt zich uit van het knooppunt Het Vonderen ten noorden van Echt tot het knooppunt Kerensheide nabij Stein.

1.3 Toekomstige situatie

Het onderzoek dient te worden uitgevoerd in verband met de verbreding van de A2. Daarvoor zal een smalle zone langs de huidige snelweg aan één of beide zijden aangepast worden. De exacte wijze waarop is nog onbekend.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 gaan we in op de gebruikte methoden en bronnen, waarna in hoofdstuk 3 de inhoudelijke toelichting op de kaarten volgt. Hoofdstuk 4 geeft de conclusies en de aanbevelingen weer.

2 Methoden en bronnen

2.1 Landschapstypen

2.1.1 Achtergrond en uitgangspunten

Het landschap in het onderzoeksgebied is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Daarbij speelde allereerst de geologie een rol. De mens heeft zich laten leiden door de aardkundige uitgangssituatie en deze door het gebruik ook deels zelf aangepast. Het beschrijven van deze geologische ontstaanswijze valt buiten de focus van dit beknopte rapport.

Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap, daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd en welke elementen daarmee samenhangen.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.¹ Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapsontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.² Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Een voorbeeld is hoe de 19e-eeuwse bebossing zich verhoudt ten opzichte van de situatie aan het eind van de 20e eeuw, of hoe het areaal akkerland van de 19e eeuw zich verhoudt tot de hedendaagse situatie. In de landschapstypering en -beschrijving hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

Landschapstypologie

De Topografisch-Militaire Kaart (TMK) is de vroegste landsdekkende kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik én landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart vormt naast de cartografisch nog iets 'primitievere' Tranchotkaart ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van het onderzoeksgebied zichtbaar is. De TMK vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapsontwikkeling in het onderzoeksgebied. Vooral met behulp van deze kaart is een landschapstypologie opgesteld.

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de

---

¹ Hidding e.a., 2001: 12

² Hidding e.a., 2001: 8

ontwikkelingen daarvoor te beschrijven. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, waarvan ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten de belangrijkste zijn. Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode. Omdat een instrument voor de waardering van met name ruilverkavelingslandschappen ontbreekt, hebben we deze in de analyse nog niet meegenomen.

2.1.2 Kartering (kaartbijlage 1)

De kartering zoals we die hier presenteren, gaat primair uit van landschaps- en dorpstypen zoals die op basis van historische informatie te onderscheiden en begrenzen zijn. Op basis van een vergelijking met de huidige situatie biedt dit een goed vertrekpunt om binnen de planontwikkeling voor de A2 keuzes te maken. Die keuzes hebben dan betrekking op het behoud en herstel van historische karakteristieken die het ene landschap of dorp anders maken dan het andere. Deze kenmerken, die we in deze rapportage ook beschrijven, dienen daarnaast ter inspiratie bij nieuwe ruimtelijke opgaven.

Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpsstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.³

De onderverdeling van de landschappen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
3. verschil in genese;
4. verschil in natte/droge omgeving;
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

³ Baas & Brand, 2011. Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een pijler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

Sommige landschapstypen laten zich in slechts één of enkele subtypen onderverdelen vanwege de relatief grote eenvormigheid, andere (met name de akkers en beekdalen) zijn heel divers van karakter. In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich omstreeks 1850 manifesteerden en zich sindsdien ontwikkeld hebben.

2.1.3 Waardering (kaartbijlage 2)

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de ontginning, d.w.z. type grondgebruik, verkaveling, percelering, etc.;
2. de gaafheid van de huidige verticale dimensie in het landschap (fysiognomie) ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de ontginning, d.w.z. de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering moet krijgen dan het op basis van andere twee criteria krijgt.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabellen 1 en 2), voor de laatste op basis van 'expert judgement' (beoordeling op basis van algemene kennis van de vakspecialist). Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
	niet gewaardeerd
1,6-2,5	laag
2,6-3,5	gemiddeld
3,6-4,2	hoog
4,3-5,0	zeer hoog

Tabel 3. Scores en klassen van de waardering.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium 'gaafheid' en de keuze voor het derde criterium ('bijzondere kenmerken'), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage waardering voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

2.2 Landschapselementen

2.2.1 Thematische insteek

De historisch waardevolle landschapselementen hebben we thematisch geordend en ondergebracht in aan dat thema gekoppelde GIS-lagen. Daarbij hebben we allereerst gekarteerd wat nog aanwezig is, maar voor wat betreft belangrijke structurerende lijnen (infrastructuur, waterstaat) ook wat aangepast of geheel verdwenen is. Juist de samenhang tussen bestaande en verdwenen delen laat immers de historische context zien, en bovendien kunnen verdwenen elementen een inspiratiebron bij nieuwe ontwikkelingen bieden.

2.2.2 Bronnen

Om te komen tot een systematische kartering van landschapselementen is een beperkt aantal bronnen gebruikt. Dat zijn in de eerste plaats de kadastrale minuutplannen, die omstreeks 1843 zijn voltooid maar al in de Franse tijd in eerste vorm werden vervaardigd. Deze bron biedt de meest gedetailleerde informatie over de ligging van bijvoorbeeld wegen en waterlopen. De Tranchotkaart en de Topografisch-Militaire Kaart (TMK), die minder gedetailleerd zijn dan het kadastraal minuutplan, zijn als achtergrondinformatie bij de kartering gebruikt.

Om te komen tot een gelaagde kaart, waarin een periodisering voor de verschillende landschapselementen is gegeven, is daarnaast de Chromotopografische Kaart des Rijks (in het dagelijks spraakgebruik 'bonnebladje' genoemd) uit 1936-1937 gehanteerd als tweede ijkmoment. Daarnaast zijn voor enkele thema's nog aanvullende bronnen, zoals het Actueel Hoogtebestand

Nederland (AHN2) en de databases van Instandhouding Kleine Landschapselementen (IKL) gebruikt. De huidige topografische kaartlagen en luchtfoto's hebben als referentiemateriaal gediend. Daarnaast zijn de provinciale cultuurhistorische waardenkaart en de daaraan ten grondslag liggende studie van Renes gebruikt.

2.3 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.3.1 Inleiding

Voor wat betreft historische bouwkunst en stedenbouw kunnen we de verzamelde gegevens in een aantal groepen indelen:

- informatie op structuurniveau (historische nederzettingslocaties en waardevolle ensembles);
- informatie op objectniveau, uitgesplitst naar beschermde en niet-beschermde objecten.

2.3.2 Informatie op structuurniveau

De historische nederzettingslocaties hebben we gekarteerd op basis van het kadastraal minuutplan uit de periode vóór 1843. Hierop herkennen we alle plekken waar in 1843 bebouwing aanwezig was. Samen vormen deze plekken de bebouwingsstructuur van kernen en buitengebied in het onderzoeksgebied.

De genoemde waardevolle ensembles zijn deels planologisch (in het bestemmingsplan) geborgde, deels niet-geborgde gebieden rond historische kernen waar buitengebied en kern nog een zekere mate van samenhang en interactie laten zien.

2.3.3 Informatie op objectniveau

De informatie op objectniveau valt, zoals aangegeven, uiteen in de beschermde en niet-beschermde objecten. Daarbij hanteren we 'beschermde' voor een bescherming op basis van de monumentenwet of een lokale monumenten- of erfgoedverordening. Het betreft de rijksmonumenten, de rijksmonumentale buitenplaatsen en de gemeentelijke monumenten (alleen in Sittard-Geleen). Rijksbeschermd dorps- of stadsgezichten komen in het onderzoeksgebied niet voor en zijn daarom buiten beschouwing gebleven.

De groep van niet-beschermde objecten is vrij divers. Allereerst moeten we toelichten hoe de situatie in Echt-Susteren is. Daar heeft een inventarisatie van waardevolle objecten plaatsgevonden. Deze objecten staan als witte cirkels op de kaart. Daaroverheen is een laag van kleine gele rondjes gelegd; deze gele rondjes geven aan welke objecten binnen deze groep zo hoog scoorden, dat ze planologische borging hebben gekregen. De witte cirkels geven aldus de hele groep weer, de gele de objecten daarbinnen die planologisch geborgd zijn.

Daarnaast hebben we objecten uit het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) weergegeven. De objecten die een beschermde status (rijks- of gemeentelijk monument) hebben gekregen en ook in het MIP-bestand stonden, zijn hieruit verwijderd. Hetzelfde geldt voor de panden die overgeheveld zijn naar de lijst van beeldbepalende panden in Echt-Susteren. Omdat het MIP op lokaal schaalniveau zelden compleet is, hebben we een aanvullingsslag voor Sittard-Geleen en Stein uitgevoerd. Deze objecten zijn, met grijze cirkels, eveneens op de kaart weergegeven.

RAAP-RAPPORT 3119

Cultuurhistorische analyse en waardestelling A2 Het Vonderen - Kerensheide
gemeenten Echt-Susteren, Sittard-Geleen en Stein

De Monumentenwacht Limburg beschikt over een rijk archief aan informatie over kruisen, beelden en kapellen in Limburg. Op basis van deels automatische plaatsing, deels handmatige correctie hebben we de objecten in de kaart opgenomen.⁴

---

⁴ Informatie-uitwisseling met P. Nouwen (Monumentenwacht Limburg, Thorn)

3 Toelichting op de kaarten

3.1 Cultuurhistorische kenmerken

3.1.1 Landschapstypen

Droge kamponggingingen

Droge kampongginging in overstromingsvlakte (Rkdo)

Deze kamponggingingen worden gekenmerkt door hun relatief hoge ligging in het landschap binnen het Maasdal. Zij waren volledig in gebruik als akkerland en hadden en hebben in beperkte mate een onderverdeling door middel van wegen. Opgaand groen was plaatselijk aanwezig langs de randen, maar erbinnen ontbrak het grotendeels. Bebouwing ontbrak binnen het landschapstype en moet in de directe omgeving vooral gezocht worden binnen de verschillende dorpen die langs het Maasdal gesitueerd zijn. Door veranderingen in grondgebruik en aanplant van opgaand groen zijn zij nog in beperkte mate als zodanig herkenbaar in het huidige landschap.

Droge kampongginging, onregelmatig verkaveld (Rkdw)

Onregelmatig verkavelde kamponggingingen vinden we uitsluitend in een klein deelgebiedje ten zuiden van Born. Het desbetreffende landschapstype ligt voornamelijk buiten het onderzoeksgebied. Dit landschapstype onderscheidt zich van de voorgaande kamponggingingen door een onregelmatige structuur, die versterkt wordt door de aanwezigheid van opgaande beplanting, mogelijk overstaanders van hakhout, binnen (delen van) de kampongginging. Bebouwing ontbreekt binnen dit landschapstype, of is hooguit aan de randen op de overgang naar nattere gronden te vinden.

Door aanpassingen aan de verkaveling en het grondgebruik is het deelgebied met dit landschapstype niet meer als zodanig herkenbaar.

Droge kampongginging, type open akker (Rkda)

Verreweg het grootste areaal aan oud akkerland behoort tot dit type kampongginging, dat ook een belangrijk deel van de oppervlakte van het plangebied uitmaakt. In Limburg spreken we meestal van velden. Deze kwamen geleidelijk vanaf het eind van de Vroege Middeleeuwen tot stand, maar met name in de Volle Middeleeuwen (11e-12e eeuw) ontstond het aaneengesloten karakter.

De grootte van de open akkers varieert sterk, maar het meest in het oog springt het grote areaal akkerland dat door het onderzoeksgebied doorsneden wordt. Met name in het noordelijke deel, op het middenterras, is het akkerland doorsneden door verschillende beekdalen, waardoor het landschap wat fragmentarischer oogt dan ten zuiden van Born. Belangrijke kenmerken van dit landschapstype zijn de openheid, het gebruik van het land als akker en het meestentijds ontbreken van bebouwing (uitgezonderd langs de randen) en het ontbreken van opgaand groen. Op sommige plekken werd en wordt dit landschapstype op een dusdanige wijze doorsneden door beken,

begeleid door opgaand groen, dat het akkerland daar tot aan de oever van de beek doorloopt. Er is bij dergelijke beken daarom niet altijd sprake van een afzonderlijk beekdallandschap dat het landschap van de open akker heeft gefragmenteerd. Het opgaand groen langs de beken zorgde daar uiteraard visueel wel voor. Het reliëf van de open akkers was en is veelal licht golvend, een gevolg van het reliëf van de ondergrond. Ophoging heeft vanaf het eind van de Late Middeleeuwen hier slechts heel incidenteel plaatsgevonden door bemesting met een mengsel van mest en heide- of beekdalplaggen, en niet zo stelselmatig als op de Noord-Limburgse zandgronden. Dat uit zich ook in het bodemtype onder de akkers: er was hier geen sprake van enkeerdgronden, maar voornamelijk van ooivaaggronden.

De verkaveling is veelal door ruilverkaveling opgeschaald, al zullen op enkele plekken de grenzen van de huidige percelen overeenkomen met de grenzen van de vroegere ontginningsblokken (zie § 3.1.2: 'verkaveling'). Dat impliceert dat de vroegere percelen zijn samengevoegd tot grotere en dat er niet overal een compleet nieuwe verkaveling is uitgerold. Dat valt onder meer op te maken uit het feit dat de oude wegen over de akkers zijn gehandhaafd. In die zin vertegenwoordigt de huidige verkaveling toch nog een zekere waarde.

Open akkers op het middenterras werden plaatselijk door (beek)dalen doorsneden, terwijl die op het hoger gelegen tussenterras regelmatig verkaveld lijken te zijn geweest. Van doorsnijding door laagten was daar echter nauwelijks sprake.

Door veranderingen in grondgebruik, uitbreiding van bebouwing, doorsnijding door infrastructuur en aanplant van opgaand groen is de herkenbaarheid van de open akkers in het huidige landschap heel wisselend.

Oude heideontginningen

Oude heideontginning, type open akker (Rha)

Ontginningen van dit type, vanouds met name in gebruik als akkerland, vinden we in een groot gebied op het tussenterras. In zijn algemeenheid worden ze gekenmerkt door een regelmatige verkaveling en wegenstructuur. Ze hebben doorgaans een geringere ouderdom dan de open akkers. Bebouwing komt in zeer beperkte mate in deze kampongtginningen voor, en dan vaak nog aan de randen. Opgaande beplanting ontbreekt vrijwel.

Soortgelijke ontginningen op het hoogterras hebben weinig historische binding met de oude nederzettingen Echt, Susteren en Nieuwstadt verder in het oosten, maar vormen de buitenste en jongste rand van het cultuurland van de plaatsen rondom Waldfeucht. Ze kwamen in de loop van de 18e eeuw tot stand uit een ontginning van het gedegradeerde Koningsbos.⁵ Uit het jaar 1740 kennen we zo'n ontginningscampagne.⁶ Iets soortgelijks geldt mogelijk ook voor de kleine ontginning bij Holtum.

In de tweede helft van de 18e eeuw werd de Graetheide deels ontgonnen. De Graetheide vormde een voormalig gezamenlijk gebruikt heidegebied tussen de dorpen langs de Maas en de dorpen in

⁵ Roebroeck, 1967: 27

⁶ Roebroeck, 1967: 284

het oosten. Anders dan de akkercomplexen in de omgeving werd de Graetheide relatief regelmatig ingedeeld, met veel rechte lijnen. Daartoe behoort ook een lange grens tussen de territoria van Urmond en Sittard. In dit deels relatief gaaf bewaard gebleven gebied zijn deze rechte lijnen nog duidelijk herkenbaar. Alleen ten zuiden van Urmond is de vroegere heide bebouwd geraakt, overigens deels ook met integratie van de voornoemde lange grens.

Bodems in dit landschap bestaan voornamelijk uit radebrikgronden.

De Graetheide

Ooit lag op de plek van de latere Graetheide het Graetbos, waarin de omliggende dorpen gerechtigd waren. Het was dus een gemeenschappelijk gebruikt bos. Geleidelijk degra-deerde dit bos tot een heidegebied, wat het eeuwenlang bleef. De Graetheide bleef namelijk nog lange tijd onontgonnen. Pas in de jaren 1776-1780 werden grote delen van de Graet-heide verpacht en ingericht (Renes, 1988). De systematische ontginningen onderscheiden zich nu nog van de oudere open akkers daaromheen.

Oude heideontginning; planmatige aanleg, deels met bos (Rhp)

Tussen Berg en Guttecoven is een deel van het tussenterras betrekkelijk planmatig ingericht, althans veel planmatiger dan de akkers zuidelijk en noordelijk ervan. Die planmatigheid komt naar voren in het rechte wegengrid. Daarnaast bevond zich hier in de 19e eeuw een vrij hoge dichtheid aan bospercelen. Het gaat om een kennelijke scheidende zone tussen de akkercomplexen en dorpsgebieden van de nederzettingen in het westen (Berg, Urmond) en die in het oosten (Guttecoven, Einighausen). Vermoedelijk gaat het om – vanuit de nederzetting gezien – het achterste deel van het akkercomplex van Berg, dat van alle akkers het laatst in ontginning gebracht is.

De oude regelmaat is ook nu nog wel herkenbaar, al heeft de doorsnijding door de A2 hier wel enige vertroebeling in gebracht. Het aandeel opgaand groen is echter aanzienlijk geslonken.

Beekdalen

Beekdal, onregelmatig verkaveld (Rbi)

De onregelmatig verkavelde beekdalen lagen vooral in het middelste deel van het onderzoeks-gebied, op het middenterras, in de directe omgeving van Susteren en Nieuwstadt. De gebieden, vrijwel uitsluitend grasland in de 19e eeuw, kenmerken zich door een zeer onregelmatige verkaveling met percelen van uiteenlopende grootte. Randbeplanting kwam langs de beken en de grotere structuurlijnen door, maar mogelijk niet altijd tussen de kleinere percelen. Wellicht lagen daar alleen slootjes. Bebouwing ontbrak in dit landschapstype. Dit type landschap is door ingrepen ten behoeve van de landbouwkundige ontwikkeling sterk veranderd, al vinden we hier en daar nog wel enkele lijnen uit het oude landschap terug.

Beekdal, overwegend onverkaveld (Rbn)

Het merendeel van de beekdalen in het onderzoeksgebied, met name gelegen binnen de gemeente Echt-Susteren, was in de 19e eeuw nog niet verkaveld. De historische achtergrond daarvan valt buiten het kader van dit onderzoek, maar mogelijk waren er afspraken over gebruik

van gemeenschappelijke hooi- en weidegronden. De beekdalen, vrij van bebouwing en opgaand groen, bleven nog tot in de 20e eeuw onverkaveld. Tegenwoordig zijn ze wel verkaveld, maar plaatselijk door beplanting aan de randen van het beekdal nog herkenbaar als ruimtelijk besloten eenheid (o.a. bij Oud-Roosteren). Op veel andere plekken in de ruimere omgeving is het beekdal volledig in de verkaveling van de omliggende landschappen opgenomen en niet meer als zelfstandige eenheid herkenbaar.

Halfopen beekdal, onregelmatig verkaveld (Rbw)

Halfopen of gesloten beekdalen met een onregelmatige verkaveling vinden we alleen op het tussenterras, ten zuiden van Born, bij het kasteel Grasbroek. Bijzonder is dat hier al meer dan 170 jaar onafgebroken bos te vinden is, voor zover we hebben kunnen reconstrueren. Daarmee is dit deelgebied zeer structuurbepalend voor het historisch landschap. Ook buiten het onderzoeksgebied loopt het bos door. Mogelijk is de goede conservering een gevolg van het feit dat het bos tot het landgoed Grasbroek behoorde.

Broeken

Broekontginning, overwegend onverkaveld (Rbv)

Tussen Born en de fabrieken van VDL doorsnijdt de A2 een lager gelegen zone, waarin zich een broekontginning bevindt. Op de TMK uit 1850 herkennen we dit broekgebied als een groot onverkaveld graslandareaal, met aan de zuidelijke rand enige boomgaarden. Het noordelijker gelegen landgoed Wolfraeth bevindt tegen deze broekontginning.

Met uitzondering van enkele kavelgrenzen en wegen is de structuur van de broekontginning niet meer herkenbaar. Midden in het gebied bevindt zich de afslag van de A2 met de A2 zelf en de dwars daarop georiënteerde weg (Aldenhofweg-Langereweg), en een gedeelte van de VDL-fabrieksgebouwen is in dit landschap gebouwd. In het zuiden van dit landschap herinnert enige beplanting mogelijk nog aan de boomgaarden die hier stonden.

Buitenplaatsen en landgoederen

Oud buiten (RI)

Onder de 'oude buitens' vatten we de grotere buitenplaatsen. Essentieel bij de definitie van een buitenplaats is het feit dat in de topografie herkenbaar moet zijn dat we met een planmatige buitenplaatsaanleg te maken hebben: een adellijk huis met tuin en/of park, lanen, landgoedbos, etc. Het betreft de ontginningen bij Wolfraeth, waarvan slechts een gedeelte binnen het onderzoeksgebied ligt. Van het tot Echt-Susteren behorende deel van Wolfraeth is in de grootschalige verkaveling echter niets meer te herkennen.

Bebouwing

Historische kern met huispercelen (Sh)

De veelvormigheid van de verschillende historische kernen is te groot om deze hier uitputtend te kunnen beschrijven. De verschillende kleinere agrarische nederzettingen waren voornamelijk lintnederzettingen langs een weg of clusters van erven in de buurt van 'verkeersknooppunten', kruispunten van weg- en waterwegen. De bebouwing in deze kleinere dorpen of buurtschappen

bestond uit eenlaagse gebouwen met een kap. De erfinrichting was vaak sober en doelmatig, en een zekere vorm van wat we tegenwoordig als rommelig zouden ervaren, was de inrichting niet vreemd. Stoffige zandwegen of ongelijke klinkerpaden, ongemaaide grasbermen en de afwezigheid van een ingericht straatprofiel hoorden bij de ruimtelijke inrichting die tot ver in de 20e eeuw gangbaar bleef. Door modernisering zijn deze kernen vaak sterk veranderd, alhoewel de historische bebouwing en de stedenbouwkundige structuur vaak de band met de historische situatie nog wel levend houden. Tegelijk hebben de kernen zich over de omliggende cultuurlandschappen uitgebreid en hebben de kernen zich verdicht. De oudste fasen daarin hebben we ook in de analyse en waardering meegenomen.

Opvallend is verder dat de hoeveelheid verspreide bebouwing in het onderzoeksgebied beperkt is. De meeste bewoning bevond zich in de verschillende kernen. Andere verspreide bebouwing lag vooral langs de verschillende typen droge kamptonginningen. Deze verspreide bebouwing hebben we tot die eenheid gerekend.

Riviervlakteontginningen

Maasgeulontginning met overwegend onregelmatige verkaveling (Rmw)

Tussen Ohe en Echt lag een oude arm van de Maas (tegenwoordig onherkenbaar door het Julianakanaal en de grindwinningsgaten), ingesneden in zowel het midden- als het laagste terras van de Maas. Het landschap langs deze Oude Maas kenmerkte zich door een zeer kleinschalige verkaveling, waarbij de percelen grasland van elkaar werden gescheiden door opgaande beplanting (vermoedelijk hagen). Naast blokvormige percelen kwamen er ook strookvormige percelen voor. In het noorden van het gebied lag een wat hogere zone, die als akkerland in gebruik was. Hier bevond zich ook een vonder, een eenvoudige brug, over de Oude Maas.⁷ Bebouwing ontbrak in dit landschapstype. Zoals al opgemerkt is hiervan niets meer in het huidige landschap te herkennen. Ongeveer ter plaatse van de Oude Maas ligt nu het Julianakanaal. Ook de autosnelweg A2 loopt door dit landschapstype, en de afslag Echt van deze snelweg bevindt zich hier. Een belangrijk deel is verder bebouwd met het bedrijventerrein De Loop (gemeente Echt-Susteren) tussen Oude Lakerweg en Havenweg.

Maasgeulontginning, onverkaveld (Rmk)

In delen van de eerder genoemde geul van de Oude Maas vinden we delen die niet verkaveld waren, maar als onverkaveld en onbegroeid broekland in het landschap lagen. Ze werden vermoedelijk gemeenschappelijk gebruikt. Het gaat om zowel het middenstroomse gebied direct grenzend aan de historische kern van Echt als een uitgestrekt gebied aan weerszijden van de Oude Maas. Die onverkavelde toestand bleef tot in de 20e eeuw bestaan. Bebouwing kwam er, zoals ook in het verkavelde deel, niet voor. Evenals in de hiervoor genoemde Maasgeulontginningen is het landschap hier sterk veranderd. In het meest benedenstroomse deel is het landschap nog agrarisch, maar verkaveld. De Oude Maas volgt hier nog zijn oorspronkelijke loop, waardoor de hoofdstructuurlijn van het landschap nog herkenbaar is. Het noordelijke deel is door de aanleg van het kanaal en de uitbreiding van de bebouwing van Echt niet meer herkenbaar.

---

⁷ Zie § 3.1.2 voor de verklaring van de naam Het Vonderen

3.1.2 Landschapselementen

Infrastructuur

Ten aanzien van de historische infrastructuur in het onderzoeksgebied valt een aantal zaken op. Allereerst is kenmerkend dat het merendeel van de wegen een oost-westelijk verloop heeft. Het gaat daarbij doorgaans om wegen die vanuit de nederzettingen langs de Maas naar de graasgronden in het oosten liepen: de veedriften. Tegelijk zorgt dat er ook voor dat veel van die wegen onderbroken of zelfs verdwenen zijn als gevolg van de aanleg van de A2. Onder meer tussen Urmond en Stein is dit duidelijk herkenbaar.

De weinige noord-zuid georiënteerde wegen zijn ook niet meer volledig intact gebleven. Bij Stein en Urmond ligt een lange lijn: de oude oostgrens van de dorpsgebieden langs de Maas. Deze lijn loopt het onderzoeksgebied uit bij de planmatige ontginning oostelijk van Berg. Ten noorden hiervan was de wegenstructuur duidelijk veel onregelmatiger, met name als gevolg het onregelmatige reliëf en de doorsnijding door een groot aantal dalen. Ook hier geldt dat de doorsnijding door de A2 de wegenstructuur ingrijpend heeft veranderd. In het noordelijke deel van het onderzoeksgebied geldt dat eveneens voor de uitbreiding van bedrijventerreinen en de doorgraving door het Julianakanaal. De enige deelgebieden waar de historische wegenstructuur goed tot zeer goed behouden is gebleven, is in de historische dorps- en gehuchtkernen. Alleen ten westen van Susteren is het gehucht Gebroek opgeofferd.

Opgenomen zijn tevens de pleinvormige ruimtes, veelal in de dorpen en gehuchten, en de deels nog bestaande, deels alweer verdwenen (en soms herkenbare) spoorlijnen. De tramlijn bij Echt en de brug die daarbij hoorde, zijn op kaartbijlage 1 weergegeven.

Door het gebied lopen meerdere oude verbindings- en handelsroutes, uiteraard van belang omdat zij de manier vormden om waren vanaf de Maas naar het binnenland te transporteren. Daarbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan de Maasbaan van Berg richting Sittard, die naar alle waarschijnlijkheid deels opgeheven werd bij de ontginningen op de Graetheide in de 18e eeuw. Van jonger datum, maar in meer of mindere mate belangrijk voor het toenmalig transport, waren de Bergerweg tussen Berg en Sittard (1768-1771; een vroege verharde weg) en de Oude Postbaan (1812). De laatstgenoemde weg werd daarbij langs een oude grens aangelegd en had in de 20e eeuw nog een functie als route voor mijnwerkers. De Oude Baan was in eerste instantie belangrijk voor de Franse bezetter; de Maas was immers de oude noord-zuidroute.⁸

Niet op de kaart als direct cultuurhistorisch waardevol relict opgenomen, maar wel belangrijk voor de ontwikkeling van het onderzoeksgebied, is de aanleg van de A2 zelf. Tussen 1963 en 1965 werd het gedeelte door Midden-Limburg aangelegd. Het gedeelte van Sint Joost naar Born is op 31 december 1963 geopend, dat van Born naar Urmond op 14 mei 1965 en dat van Kerensheide naar Urmond op 1 december 1965. Oorspronkelijk was deze weg in het Rijkswegenplan van 1932 en dat van 1968 opgenomen als rijksweg 75. Pas in 1984 werd ook dit gedeelte tot rijksweg 2 gerekend.⁹

⁸ <http://www.graetheidecomite.nl/historie-graetheide/102-van-karrenspoor-tot-a2>

⁹ [http://www.wegenwiki.nl/A2_\(Nederland\)#Eindhoven_-_Maastricht](http://www.wegenwiki.nl/A2_(Nederland)#Eindhoven_-_Maastricht)

De aanleg van de autosnelwegen in de regio versnelde het verstedelijkingsproces c.q. de gunstige vestigingsfactoren voor grote industrie.

Het onderzoeksgebied betreft de A2 tussen twee knooppunten, te weten Het Vonderen in het noorden en Kerensheide in het zuiden. De naam Het Vonderen is ontleend aan de naam van een gehucht met de naam Het Engelsvonderen, dat ten noorden van Sint Joost bij een vonder over de Krombeek was ontstaan. Bij deze vonder, onderdeel van een belangrijke verbinding, ontstond een pleisterplaats; in de 19e eeuw werd op deze plek langs de al vroeg verharde weg zelfs tol geheven. Vanaf het moment dat de A2 op topografische kaarten verschijnt, wordt de naam van het gehucht niet meer als Het Engelsvonderen, maar als Het Vonderen genoteerd. In 2008 werd het knooppunt geopend, nadat de A73 was aangelegd. Het gehucht bevindt zich nu in de oksel van beide autosnelwegen.

Knooppunt Kerensheide ontleent zijn naam aan de relatief late ontginning van de heide ten oosten van de buurtschap Kerend, nu onderdeel van de bebouwde kom van Stein. De vernoeming is echter niet direct. Vanaf 1918 ontstond namelijk aan de Mauritsweg nabij de Kerenshof de personeelsnederzetting Kerensheide, genoemd naar de heide waarop de nederzetting lag. Deze droeg het karakter van een groen en ruim opgezet tuindorp en hoorde bij de nabijgelegen Staatsmijn Maurits. Na de oorlog groeide de nederzetting verder uit. In 1967 werd de mijn gesloten en spoedig daarna werd de nederzetting ontmanteld. Alleen de laanbeplanting van de straten bleef bestaan. Al eerder was, vanwege de beperkte uitbreidingsmogelijkheden, in het nabij gelegen Stein een wijk Nieuw-Kerensheide opgezet.

Tussen 1967 en 1973 werd het knooppunt, dat direct tegen de oude nederzetting lag, in gebruik genomen. Op het terrein van de Staatsmijn Maurits en de nederzetting Kerensheide ligt nu het terrein van Chemelot.

Waterstaat

Het relaas van de waterstaatkundige structuur volgt grotendeels die van de infrastructuur. Een groot deel van het gebied watert in westelijke richting op de Maas af. De vele beken in (min of meer) oost-westelijke richting zijn doorsneden door de aanleg van de A2. Verder valt op dat het merendeel van de beken niet zozeer verdwenen/gedempt is (al komt die situatie zeker op een aantal plekken voor), maar dat daarvan de loop is aangepast. Nu moeten we ons dat niet voorstellen als het rechte trekken van heftig meanderende beken, want dat deden de beken in dit gebied vrijwel nooit. Het gaat veelal om het rechte trekken van beken met een heel flauwe slingering. Die hebben we als 'aangepast' in de legenda opgenomen. Een deel van de beken, soms blijkt dit uit een naam die eindigt op -graaf, moet zelfs volledig door mensenhanden gegraven zijn.

Daarnaast is het Julianakanaal als een jonge waterstaatkundige structuur op de kaart opgenomen. Deze ontworpen structuur verdient enige aandacht, en daarom gaan we hier wat dieper op in. De eerste tekenen voor de aanleg van een kanaal ontstonden in 1918. Tot de aanleg van het Julianakanaal werd uiteindelijk in 1921 bij wet besloten, zodat daarmee een betrouwbare verbinding ontstond om de kolen uit de Limburgse staatsmijnen af te voeren en de slecht bevaarbare Maas kon worden gemedend. De aanleg vond voornamelijk plaats in het vlakke Maasdal, wat de aanleg

vergemakkelijkte. De aanleg van het kanaal staat in nauw verband met de Maaskanalise en -verbeteringswerken uit dezelfde periode. Technisch vroeg de aanleg van het nodige van de ingenieurs, bijvoorbeeld bij de aanleg van het kanaal in de dalwand bij Stein. De wet uit 1921 omvatte ook de aanleg van een steenkoolhaven bij Born, een overlaadinrichting bij Echt met toeleidende spoorwegen en enkele andere werken.

In 1925 ging de aanleg van start; gegraven werd zowel vanuit de Maasbrachtse als Maastrichtse zijde. Er kwamen elf vaste boogbruggen over het kanaal, zodat de dorpen die tussen Maas en Julianakanaal waren komen te liggen, ontsloten werden. Daarnaast werden vier sluizen gebouwd, namelijk bij Limmel, Born, Roosteren en Maasbracht. Bij Sint-Pieter was een vijfde sluis aanwezig. De sluis bij Roosteren, die net als de andere sluizen een pompgebouw en enkele dienstwoningen van de Maastrichtse architect O. Reich was, werd in de jaren 60 van de 20e eeuw gesloopt. Het sluiswachtershuis is nog aanwezig. Bij Born is de oude sluiskolk met karakteristieke heftorens bewaard gebleven. De sluis is rijksmonument.

Beken werden via duikers onder het kanaal doorgeleid. Op 16 september 1935 vond de officiële opening plaats. Sinds 2005 zijn er meerdere verbeteringswerken uitgevoerd.

Landschappelijk is de ligging tussen hoge kanaaldijken belangrijk. Vanuit de A2 is er daarom beperkt zicht op het kanaal zelf. Bepalend in de beginperiode was ook dat de voet van de kanaaldijk met populieren beplant was. In het noordelijke deel, waaronder in het plangebied, zijn hiervan slechts plaatselijk relictten aanwezig.¹⁰

Oorlog en defensie

Structuren met betrekking tot oorlog en defensie zijn schaars in het onderzoeksgebied. Zo staan de meeste herdenkingsmonumenten in dorpskernen, buiten ons onderzoeksgebied. Wel aanwezig is een landweer bij Stein, inclusief de niet meer herkenbare delen in het westelijke en oostelijke verlengde. Daarmee is de landweer het belangrijkste relict van defensie uit vroeger dagen.

Uit jonger tijden is een frontzone uit 1944-1945 langs het Julianakanaal en langs Susteren relevant. Behalve de nodige verwoestingen en daarmee samenhangende wederopbouw zijn geen relictten in deze zone bekend.

Bestuur

Afzonderlijke elementen uit de categorie 'bestuur' hebben we niet op de kaart weergegeven. Wel is in de achterliggende database aan de Oude Postbaan bij Berg toegevoegd dat het gaat om een weg langs een oude territoriale grens. Die grens is echter voor zover bekend niet meer anders herkenbaar dan alleen aan deze weg. Als lijnelement in het landschap is deze lange lijn echter waardevol, vooral ook omdat de lijn de achtergrens van zowel het dorpsgebied ten westen als het dorpsgebied ten oosten vormde: Urmond en Sittard.

Economie

Op basis van een AHN2-analyse hebben we winningskuilen (voor leemwinning?) in het landschap trachten te identificeren. Relevant was daarbij dat 'moderne vergravingen' buiten beschouwing zouden blijven. Van de drie locaties die als historische winningskuilen zouden kunnen worden

¹⁰ Rijkswaterstaat, 2014

geïdentificeerd zijn er inderdaad twee ook al weergegeven op de Chromotopografische Kaart des Rijks uit 1937. De functie van deze kuilen is in alle gevallen onopgehelderd. De kuilen liggen tussen de A2 en de Oude Postbaan direct zuidelijk van de Bergerweg, ten zuiden van de Schutterskampweg en ten oosten van de A2 nabij verzorgingsplaats Het Anker.

Opgaand groen

Om te zorgen voor een zo compleet mogelijk overzicht van historische groenstructuren hebben we allereerst de databases van Instandhouding Kleine Landschapselementen (IKL) ingelezen. Dit zijn overigens alleen de elementen waarvoor IKL het beheer verzorgt, en daarmee dus zeker niet alle interessante groenobjecten. Hiervan is nagegaan in hoeverre de bekende groenstructuren historisch relevant zijn. De niet-relevante objecten zijn uit de databases verwijderd.

Deze basislaag is vervolgens verder aangevuld. Hiervoor is een vergelijking gemaakt tussen de Chromotopografische Kaart des Rijks uit 1937 en een recente luchtfoto. Dit leverde een redelijk compleet beeld op van historisch waardevolle groenstructuren. Daarbij moeten we opmerken dat we hebben geïnterpreteerd op het schaalniveau van de *groenstructuur*. Dit betekent dus dat zeker niet alle individuele bomen opgenomen zijn en ook geen analyse is gemaakt van het al dan niet historisch zijn van de soortensamenstelling van elke structuur. Daarnaast konden we onmogelijk volledig zijn binnen de historische kernen, waar de groenstructuur vele malen gefragmenteerder is dan daarbuiten. Voor het doel van deze kaart ten aanzien van de verbreding van de A2 lijkt dat uitgangspunt weinig bezwaarlijk.

In het onderzoeksgebied bevindt zich nog altijd een substantiële hoeveelheid historisch groen. Dat geldt zowel voor de laagten als voor de verspreide bosjes op de open akkers. Relevant is ook dat enkele groenstructuren die in het verleden zijn aangeplant, zich niet voegen in het historisch landschap dat door de A2 doorsneden wordt. Het meest prominent is een groenstructuur op de Graetheide, vermoedelijk¹¹ aangeplant op initiatief van het Graetheidecomité om een ooit gepland bedrijventerrein aan het zicht te onttrekken. Het bedrijventerrein is er niet gekomen, maar de groensingel ligt er nog. Het betreft de singel langs de zuidzijde van de Schutterskampweg, langs de westzijde van de A2 en langs de noordzijde van de Bergerweg. Als illustratie van deze historische ontwikkeling sinds 1976 is de singel enigszins relevant.

Interessant is verder het groen langs het Julianakanaal, waarbij in de eerste plaats relict van een populierenrij aan weerszijden van het kanaal belangrijk zijn. In de zones die we op de kaart begrensd hebben, zijn vermoedelijk relict van een dergelijke bomenrij aanwezig, al kon dit niet in het veld worden getoetst. De gekarteerde groenzones langs het Julianakanaal dienen derhalve als attentiezones beschouwd te worden.

---

¹¹ Dit hebben we niet op basis van een heldere bron bevestigd kunnen krijgen, maar qua periode en locatie past het binnen de protesten van het Graetheidecomité (<http://www.graetheidecomite.nl/>).

Religie en funerair erfgoed

In enkele dorpskernen aan de rand van het onderzoeksgebied zijn kerkhoven en begraafplaatsen aangetroffen. Deze zijn als zodanig op de kaart gezet. De kruisen en kapellen die in het onderzoeksgebied aanwezig zijn, worden toegelicht onder 'historische bouwkunst' in § 3.1.3.

Verkaveling

Op basis van de historische kadastrale minuutplans was het zeer goed mogelijk om in kaart te brengen welke historische kavelgrenzen ook nu nog op een luchtfoto herkenbaar zijn. Vanwege de eenvoud waarmee dit gedaan kon worden, is er niet voor gekozen om alleen de hoofdlijnen van de verkaveling te karteren, maar alle kavelgrenzen. Daaruit blijkt dat vooral de verkavelingsstructuur in de dorpskernen nog goed intact is. Daarbuiten gaat het meestal slechts om individuele grenzen. Hieruit blijkt met name in welke mate het agrarisch cultuurland in het verleden om redenen van agrarische bewerkbaarheid en vermoedelijk ook in relatie tot de doorsnijding herverkaveld zijn. In een groot deel van het plangebied heeft dit overigens weinig landschappelijke invloed gehad, omdat akkers in het verleden toch al geen zichtbare kavelgrenzen kenden. Het is daar meer de wijziging van teelten en het op verschillende plaatsen aanbrengen van beplanting die voor aanpassingen gezorgd hebben.

3.1.3 Historische bouwkunst en stedenbouw¹²

Historische nederzettingslocaties

De gekarteerde historische nederzettingslocaties geven niet zozeer weer welke gebouwen een bepaalde historische waarde hebben, maar wel op welke locaties in 1843 al bebouwing stond. Deze kaartlaag zegt daarmee in de eerste plaats iets over de historische bebouwingsstructuur en geeft daarnaast een verwachting waar we bouwwerken, ouder dan 175 jaar, kunnen aantreffen.

In het onderzoeksgebied is de hoeveelheid verspreide bebouwing erg gering. De meeste bewoning was geclusterd in kleine dorpen of gehuchten. Bij de aanleg van de A2 heeft men de bestaande dorpen en gehuchten gespaard, waardoor de weg tussen de nog bestaande dorpen en gehuchten doorloopt. In sommige gevallen, zoals bij Oud-Roosteren en Holtum, is die afstand echter gering.

Alhoewel historische bebouwing uiteraard op veel plekken is vervangen door nieuwere bebouwing, is slechts op één locatie een volledig gehucht van de kaart verdwenen. Het betreft Gebroek in de gemeente Sittard-Geleen. Dit gehucht heeft nog onlangs moeten wijken ten behoeve van een groot distributiecentrum met de naam Holtum-Noord. De laatste woning aldaar werd in 2006 afgebroken.

Beschermde monumenten

In het onderzoeksgebied bevinden zich zeven rijksmonumenten, waarvan vier in Echt-Susteren en drie in Sittard-Geleen. Het betreft twee fabriekshallen en een fabrieksgebouw van De Valk en een losstaand gedenkteken in de gemeente Echt-Susteren alsmede een kasteel, kerk en woonhuis in de gemeente Sittard-Geleen. Het betreft de monumentnummers 9912, 9914 en 9915 (alle drie Sittard-Geleen) alsmede 14257, 525526, 525527 en 525533 (Echt-Susteren).

¹² De onderdelen 'Kastelen, landgoederen en buitenplaatsen' en 'Overige bebouwingslocaties' zoals die op de cultuurhistorische waardenkaart van Echt-Susteren voorkomen, hebben we niet in dit rapport en de bijbehorende kenmerkenkaart opgenomen. De elementen daaronder, voor zover relevant, komen reeds in andere legenda-eenheden voor.

Sittard-Geleen is daarnaast de enige van de drie gemeenten met gemeentelijke monumenten. Daarvan staan er vijf in het onderzoeksgebied.

Verdere rijksmonumentale bescherming genieten twee buitenplaatsen, die voor een klein deel in het onderzoeksgebied liggen. Het betreft Wolfraeth (monumentnummer 2101) en Verduynen (monumentnummer 2062), beide in 2002 in het rijksmonumentenregister ingeschreven. Laatstgenoemde buitenplaats ligt binnen de kern Echt en is in de landschapstypologie niet afzonderlijk als buitenplaats opgenomen.

Beeldbepalende panden

Groter dan het aantal beschermde monumenten is het aantal beeldbepalende panden. Daarbij moeten we, als het gaat om de benadering, een onderscheid maken tussen Echt-Susteren enerzijds en Sittard-Geleen en Stein anderzijds. Voor Echt-Susteren was namelijk een lijst beschikbaar van beeldbepalende panden, waarvan de hoogst gewaardeerde in het bestemmingsplan zijn geborgd. Voor Sittard-Geleen en Stein bestaan dergelijke lijsten voor zover bekend niet. Deze lacune is opgevuld door enerzijds gebruik te maken van de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Aan de hand van Google Streetview is gecontroleerd welke panden nog bestaan. Daarnaast is met behulp van datzelfde hulpmiddel in beeld gebracht welke panden naar onze mening nog toegevoegd zouden moeten worden aan de lijst met beeldbepalende panden. Omdat voor Echt-Susteren een uitgebreid proces dienaangaande met de heemkundekringen is doorlopen, hebben we deze stap voor die gemeente niet meer gezet. Naast 17 panden uit de MIP-lijst leverde dit nog 34 aanvullende panden op. Daarnaast zijn hieronder ook kruisen, beelden en kapellen opgenomen op basis van een bestand van de Monumentenwacht Limburg. De objecten in de gemeente Echt-Susteren zijn al in de gemeentelijke databases van beeldbepalende panden opgenomen; voor Sittard-Geleen en Stein is in totaal nog één object toegevoegd.

Landschappelijk-stedenbouwkundige ensembles

Voor de toelichting verwijzen we naar § 3.2.2.

3.2 Cultuurhistorische waardering

3.2.1 Gebiedswaardering

Op basis van de eerder beschreven criteria hebben we zowel over de cultuurlandschappen als over de historische kernen een waardering uitgesproken. Dit leverde een vlakdekkende en gebiedsgewijze waardering van de cultuurhistorie op.

Een zeer hoge waardering is door de veelal aanzienlijke veranderingen in de nabijheid van een autosnelweg slechts aan enkele deelgebieden toegekend. Het betreft bijvoorbeeld landgoed Verduynen en het fabriekscomplex De Valk in Echt alsmede een aantal waardevolle oude bossen verspreid over het onderzoeksgebied.

Een hoge waardering geldt voor een belangrijk deel van de oude open akkers langs het hele tracé. Zeker waar langs de snelweg nog een beperkt aangepast akkergebied bestaat is deze hoge waardering toegekend. Hetzelfde geldt voor enkele relatief goed herkenbare beekdalen.

Waar de aangrenzende landschappen sterk aangepast zijn, bijvoorbeeld door de aanleg van een op zich ook relevante historische structuur als het Julianakanaal, komen we op een middelhoge waardering uit. Hetzelfde geldt voor slecht herkenbare beekdalen of 'reststukjes' tussen de snelweg en een bedrijventerrein, zoals ten noorden van Echt.

Een lage waardering is alleen aan die gebieden toegekend waar de historische identiteit vrijwel niet meer herkenbaar is. Vaak geldt dit voor overhoekjes of voor nog niet bebouwde delen tussen bedrijventerreinen en afslagen van snelwegen.

Niet (historisch-geografisch) gewaardeerd zijn relatief recent bebouwde gebieden, zoals de grote bedrijventerreinen en de A2 zelf.

Eén categorie hebben we dan nog niet behandeld, namelijk de historische kernen. Afgaande op de gave historische structuur en de hoeveelheid monumentale of beeldbepalende panden hebben we vrijwel alle nog in landelijk gebied gelegen historische kernen als 'hoge waarde' ingeschaald. Slechts enkele deelgebieden, die door infrastructuur of jongere uitbreidingen omgeven zijn, hebben een 'middelhoge waarde' gekregen. Deze middelhoog gewaardeerde gebieden zijn uitsluitend in de kern Echt te vinden.

3.2.2 Waardevolle ensembles

Voor de gemeente Echt-Susteren zijn reeds in het verleden waardevolle ensembles begrensd, die daar ook een planologische vertaling in het bestemmingsplan hebben gekregen.¹³ Essentie van dergelijke ensembles is dat daar de combinatie van een historische kern en het omliggende landelijk gebied nog goed ervaarbaar is. In het onderzoeksgebied komen van noord naar zuid de ensembles Berkelaar (20), Aesterberg (8), Ophoven (17), De Pas en Oevereind (6), Oud-Roosteren (14) en Baakhoven (7) voor.

In Sittard-Geleen en Stein hebben we het overzicht van ensembles aangevuld voor Holtum en Born.

---

¹³ Bestemmingsplan 'cultuurhistorie Echt-Susteren', ontwerp d.d. 09-02-2016 (via www.ruimtelijkeplannen.nl)

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Conclusies

De A2 doorsnijdt in Zuid- en Midden-Limburg een zone met open akkers op het midden- en tussenterras van de Maas, die net als de A2 van noord naar zuid loopt. Plaatselijk wordt deze akkerzone door een smal beekdal doorsneden, of raken de oude meanders van de Maas nog aan het plangebied.

De doorsnijding van het onderzoeksgebied door de A2 heeft in het verleden gezorgd voor een aanzienlijke verschraling van de historisch-landschappelijke waarden. Enerzijds komt dit door het overbodig worden van specifieke structuren, zoals wegen, anderzijds door het verdwijnen van de functionele en visuele verbinding tussen de twee zijden. Overigens moeten we niet alle verschraling op het conto van de A2 schrijven; ook de landbouwmodernisering en de verstedelijking hebben hun steentje hieraan bijgedragen.

Al met al levert dit een versnipperd beeld op, zowel waar het gaat om bewaard gebleven historische structuren als om de waarde van het gebied. Toch vinden we plaatselijk nog wel gebieden van (zeer) hoge waarde, alsmede gebieden van middelmatige waarde die met een kwalitatieve stimulans verder opgetild zouden kunnen worden.

4.2 Aanbevelingen

4.2.1 Inleiding

De verminderde herkenbaarheid van de landschappelijke structuur rond de A2 voor de weggebruiker, maar ook voor de gebruiker van het landschap eromheen,¹⁴ biedt in het kader van de ingrepen kansen voor een verhoogde beleefbaarheid van het historisch cultuurlandschap. In de volgende paragrafen gaan we op een aantal aspecten ter behoud en ontwikkeling van cultuurhistorische waarden in.

4.2.2 Herkenbaarheid van het historisch cultuurlandschap

Misschien wel het primaire advies is het vergroten van de herkenbaarheid van het historisch cultuurlandschap waardoor de gebruiker zijn weg aflegt. Nu is er uiteraard meer voor nodig dan alleen de wijze waarop de zones direct langs de snelweg ingericht worden, maar toch kan er wel het nodige bereikt worden wanneer met de landschapsinrichting langs de snelweg zorgvuldig wordt omgegaan.

---

¹⁴ Bijvoorbeeld doordat groen en taluds het zicht naar het open landschap aan de overzijde van de weg ontnemen en de A2 als visuele barrière werkt

Een eerste vertrekpunt heeft te maken met het meest prominente van alle landschappen waardoor dit gedeelte van de A2 leidt, namelijk de open akkers op het midden- en tussenterras langs de Maas. Primair kenmerk van deze zone is het visuele doorzicht. Het dichtplanteren van de randen langs de snelweg of het anderzijds verbreken van de visuele verbinding tussen de weggebruiker en het landschap (bijvoorbeeld met een aarden wal) bevordert ons inziens niet de herkenbaarheid van het historisch open landschap. Ook voor de gebruiker van het omliggende landschap heeft de groene barrière effecten ten aanzien van het zicht op het voorheen open landschap.

Alleen op plaatsen waar de snelweg andere landschapstypen kruist, zoals het broekgebied bij Wolfraeth, kan gedacht worden aan een aangepaste, dichter beplante inrichting van het cultuurlandschap. Op die manier is zowel voor de automobilist als ook voor een waarnemer van het landschap die zich niet op de autosnelweg bevindt te herkennen dat een onderbreking in het 'eindeloze open akkerlandschap' wordt gepasseerd. Beekdalen lenen zich bijvoorbeeld bij uitstek voor een zichtbaar andere landschappelijke inrichting dan de open akkers.

Uiteindelijk biedt de aanpassing van de A2 de kans deze snelweg tot een 'balkon van het rivierterrassenlandschap' te laten worden, waarbij automobilisten en andere weggebruikers – uiteraard binnen veiligheidskaders – kennis kunnen nemen van het geleidelijke landschappelijke portaal tot het Zuid-Limburgse heuvellandschap. Nu gaat dat nog op een groot aantal plekken schuil achter visuele barrières.

4.2.3 Gebruiken van historische referenties

We adviseren om bij de herinrichting van de directe omgeving van de autosnelweg referentiebeelden uit het verleden van het desbetreffende landschap te gebruiken. Op die manier komt de historische identiteit van de plek het best tot zijn recht. Dat geldt bijvoorbeeld voor de inrichting van historische wegen en beekdalzones die de A2 kruisen. Het historische verloop van deze structuren kan inspiratiebron voor de nieuwe vormgeving zijn. Daarmee kunnen niet-historische referenties, zoals een sterk meanderende beek, worden voorkomen.

4.2.4 Bundel van infrastructuur

Alhoewel dit gegeven deels haaks staat op de wens om de cultuurlandschappen beter zichtbaar te maken vanaf de A2, is het wel een feit: door het 'smalste stukje Nederland' moeten tal van infrastructurele werken richting het zuiden van Limburg. Het betreft niet alleen de A2, maar ook het Julianakanaal en een net van spoorwegen en hoogspanningsleidingen. Waar mogelijk in het kader van de A2-verbreding is het wenselijk om aandacht te besteden aan de kwaliteit van de ruimte rondom deze structuren. Daarbij kan onder meer gedacht worden aan de relatie tussen de A2 en het Julianakanaal ter hoogte van Echt. Dat is niet noodzakelijkerwijs een open relatie: het gaat erom dat de ruimtelijke kwaliteit van beide structuren versterkt wordt met de historische ontwerpqualiteiten, zoals de beplanting, als leidraad.

Waar de A2 en het Julianakanaal elkaar raken, ontstaat het gevaar dat de vormgeving van beide structuren elkaar in de weg gaat zitten. Daarbij is het belangrijk dat met betrekking tot het kanaal

rekening gehouden wordt de aanwezige waarden en de oorspronkelijke vormgeving, waaruit inspiratie voor de toekomst geput kan worden.¹⁵

4.2.5 Lucht rond de nederzettingen

Eén van de belangrijkste bedreigingen door meerdere ontwikkelingen is het aaneengroeien van dorpen en gehuchten of het anderszins verdwijnen van 'groene lucht' rondom de bebouwingkernen, bijvoorbeeld – zoals in dit geval – de verbreding van een autosnelweg. Bij Oud-Roosteren is als belangrijk historisch-landschappelijk kenmerk in het bestemmingsplan 'Cultuurhistorie Echt-Susteren' verankerd dat aan de westzijde nog een smalle groene zone tussen de dorpsrand en de snelweg/het Julianakanaal bewaard is gebleven. Daardoor is er geen sprake van een harde, versteende overgang van het dorp naar buiten. In iets mindere mate speelt dit ook wel op andere plekken, zoals in Berkelaar, Baakhoven, Holtum en Born. Wanneer de autosnelweg in de richting van de planologisch beschermde ensembles Berkelaar, Baakhoven, Ophoven of Oud-Roosteren wordt aangepast, dient dit met de gemeentelijke omgevingscommissie te worden besproken.

4.2.6 Historische landmarks

Verspreid langs de route liggen historische landmarks die in het oog zouden mogen springen, om de gebruiker van de weg oriëntatie tijdens de rit te geven. Geluidsschermen, groen of aarden wallen onttrekken dergelijke landmarks vaak aan het zicht, dus als het technisch mogelijk daarvan af te zien, komt dat de verbinding tussen weggebruiker en omgeving ten goede. Kerktorens zijn uiteraard de eerst aangewezen landmarks (we denken bijvoorbeeld aan de karakteristieke toren van Echt – aangeduid als rijksmonument buiten het onderzoeksgebied), maar ook historische schoorstenen kunnen een dergelijk markeringspunt zijn. Zo staat bij de voormalige Dakpannen- en Kleiwarenfabriek De Valk te Echt, een rijksmonument, nog een fabrieksschoorsteen die onderdeel vormt van het rijksmonument. In de huidige situatie is overigens, enigszins verstopt achter een jonger bedrijf ervoor, De Valk nog te zien.

4.2.7 Beschermd en karakteristieke / beeldbepalende bebouwing

Karakteristieke, beeldbepalende en beschermde bebouwing dient waar mogelijk in de planvorming te worden ontzien. Sittarderweg 14 te Born is beschermd als gemeentelijk monument. Kamerstraat 1-2 in Susteren is een voorbeeld van een karakteristiek en bovendien planologisch geborgd pand dat aldus enige juridische bescherming geniet. Een soortgelijke situatie geldt voor een wegkruis aan de Maasbrachterweg bij Berkelaar. Juridisch niet beschermd maar cultuurhistorisch wel relevant en onmiddellijk tegen de A2 gelegen zijn Gouverneur Ruijs de Beerenbroucklaan 25 te Holtum en Sittarderweg 18 te Born.

4.2.8 Stedenbouwkundige structuur

Erven zijn niet alleen van waarde als er beeldbepalende of monumentale bebouwing op staat, maar ook als fenomeen op zich: de situering van erven bepaalt mede de inrichting van het agrarisch cultuurlandschap. Waar mogelijk dient het vervallen van als historisch aangeduide erf- of nederzettingslocaties te worden voorkomen.

¹⁵ Rijkswaterstaat, 2014

4.2.9 Aankleding van het ‘snelweglandschap’

De mate waarin een autosnelweg een storende factor in het landschap vormt, is van vele factoren afhankelijk. Belangrijk is de hoogteligging (al dan niet op een aardlichaam), maar ook de aankleding: welke dichtheid aan borden, reclamezuilen, etc. bevinden zich langs de autosnelweg, en in welke mate fungeert de autosnelweg als magneet voor andere ontwikkelingen? Waar dit binnen de invloedssfeer van Rijkswaterstaat ligt en waar dit het weggebruik niet belemmert, is het wenselijk de snelwegomgeving zo sober en groen/open mogelijk vorm te geven. Daardoor is het effect op het historisch cultuurlandschap het geringst.

Literatuur

- Baas, H. & N. Brand**, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. *Historisch-geografisch tijdschrift* 29(2).
- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek**, 2001. *De biografie van het landschap: ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis*. Essay NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO, Den Haag.
- Renes, J.**, 1988. *De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap*. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- Rijkswaterstaat**, 2014. *Julianakanaal. Kijk op de ruimtelijke kwaliteit van kanalen*.
- Roebroeck, E.J.M.G.**, 1967. *Het Land van Montfort: een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820*. Proefschrift. Van Gorcum, Assen.

Overzicht van figuren, tabellen en kaart-bijlagen

Figuur 1. Ligging van het onderzoeksgebied (rood omlijnd).

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Tabel 3. Scores en klassen van de waardering.

Kaartbijlage 1. Cultuurhistorische kenmerkenkaart.

Kaartbijlage 2. Cultuurhistorische waarderingskaart.

